

Beytülhikme: Kökeni ve Abbasi İdeolojisini Biçimlendirmedeki Rolü

Mustafa HİZMETLİ

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bartın Üniversitesi, Bartın, TÜRKİYE, mustafahizmetli@gmail.com

Öz

Emeviler döneminde sarayda tıp, astronomi-astroloji, kimya konularında başlatılan tercüme faaliyetinin gerek konu gerekse miktar olarak kökleşip yaygınlaşabilmesi için Abbasi devletinin kurulmasını beklemek gerekmiştir. Halife Mansur ve Mehdi döneminde başlayan tercüme hareketinin Harunürreşid döneminde ivme kazandığı söylenebilir. Ancak asıl rengini bulması ve fonksiyon icra edebilmesi Memun döneminde mümkün olabilmiştir. Bunda Memun'un kişiliğinin, eğitiminin ve görüşlerinin yanı sıra bu dönemde yaşanan iç savaşın, isyanların ve kırılmaların da rolü vardır. Bu çalışma beytülhikmenin kökeni ve kuruluşuyla alakalı tartışmaların yanında Abbasi ideolojisinin oluşumundaki rolünü de sorgulamayı amaçlamıştır. Bildiride tartışılan konular arasında beytülhikmenin kurumsal büyüklüğü ve sanıldığı kadar önemli olup olmadığı da yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mansur, Memun, tercüme, Abbasi, ideoloji.

Abstract

During the Umayyad period, it was necessary to wait for the establishment of the Abbasid state in order to ensure that the translation activity initiated in the palace about medicine, astronomy-astrology and chemistry could become rooted and widespread. It can be said that the translation movement which began during the Caliph Mansur and Mahdi period gained momentum in Harûnürreshîd period. However, it was possible to find the original color and perform the function in the period of Memun. In this respect, Memun's personality and education and views, as well as the civil war and rebellions and breaks in this period have a role. This study aimed to question the role of Abbasid ideology in the formation of the Abbasid ideology as well as the debates on the origin and establishment of the order. Among the topics discussed in the paper are the size of the institution and whether it is as important as it is thought.

Keywords: Mansûr, Mamûn, translation, Abbasid, ideology

Giriş

Dört halife döneminden itibaren başlayan fetih hareketi sonucu İslam dünyasının sınırlarının genişlemesine paralel olarak önce Bizans ve Yunan, daha sonra Sasani Hint kültürüyle ilişkiler sonucu bunlara karşı geniş bir alaka ve merak uyanmıştı. Bu farklı kültürlerle karşılaşma sonucu ortaya çıkan tartışmalarda bu inanç mensuplarına karşı kendilerini ve İslam dinini daha iyi savunabilmek için onların kültürlerini daha yakından tanımaları gerekiyordu. Bütün bu ihtiyaçlar sonucunda bu kültürlerin önemli bilimsel ve felsefi eserlerini tercüme ihtiyacı doğmuştur.

Emeviler döneminde tercüme faaliyetinin Muaviye'nin torunu Halid b. Yezid b. Muaviye tarafından başlatıldığı bilinmektedir. Halid, tıp, astronomi, astroloji, matematik, simya ve kimya hakkındaki eserlerin Arapçaya tercümesiyle meşgul olmuştur. Bu amaçla o, İskenderiye okulunda bu alanda uzman Stephane ve Marianos gibi bilginleri davet ederek onlardan pratik kimyaya dair konuları kapsayan Yunanca ve Kıptice eserleri kendisi için tercüme etmelerini istemiştir. Halid bu kimya bilgilerinden altın elde etmek için yararlanmak istemiştir. Halid'in bu yolla altın elde etmek ve bunun için gerekli aletleri hazırlamak için önemli miktarlarda harcama yaptığı bildirilmektedir. Halid ayrıca bu bilginlerden Calinus'un tıp konusundaki eserlerini Arapçaya çevirmelerini istemiştir. Böylece İslam dünyasında tıp eğitiminin temeli atılmış oldu. Yine Emeviler'den Abdülmelik döneminde Irak'ta Farsça, Mısır ve Şam'da Yunanca olarak tutulan mali divan kayıtları Arapçaya çevrilmiştir (Hasan, 2, 1987, s.226, 228; Şeşen, 1979,s.7-8; Vural, 2016, s.37).

Halid'in kendini ilmi çalışmalara vermesi iki sebebe bağlanmaktadır: İlki onun ilme karşı merakı, sevgi ve ilgisinin olmasıdır. İkincisi ise kendisinden sonra Halid'i halife tayin edeceğini söyleyen Mervan b. el-Hakem'in bu sözünde durmayarak oğlu Abdülmelik'i veliaht tayin etmesidir. Bu yüzden de o kendini ilmi çalışmalara vermiştir (İbnü'n-Nedim, 1994, s. 434; Vural, 2016, s.37). Sebebi ne olursa olsun Halid'in bu çabaları Abbasi döneminde yoğunlaşacak tercüme faaliyetlerinin temelini atmış olması bakımından önemlidir.

Tercüme faaliyetinin başlamasıyla ilgili sosyal, iktisadi, siyasi ve ideolojik birçok açıklama yapmak mümkündür. Müslümanların ilme, ezeli hikmete ve evrensel kültüre ayırım yapmadan değer vermiş olması onların bu faaliyete bakışının temelini oluşturur. Kuran-ı Kerim'in ayırım yapmadan farklı milletlerle tanış olmayı teşvik etmesi ve Hz. Peygamber'in "hikmeti mü'minin yitdiği" olarak görmesi tercüme hareketinin meşru zeminini oluşturmaktadır (Hucurat, 49/13; Tirmizi, İlim, 19; İbn Mace, Zühd, 15; Macit, 40, 2001, s. 500).

Tercüme hareketlerini açıklama çabaları içerisinde bizim için en dikkat çekici olanı Dimitri Gutas'a aittir. Tercüme hareketlerine yapısalıcı bir okumayla yaklaşan müellifin görüşü şudur: Tercüme hareketleri sistematik olarak Abbasi halifesi Mansur döneminde başlamıştır. Abbasi ideolojisi olarak nitelenebilecek bir strateji takip eden Mansur, mirasçısı olduğu Sasani imparatorluk kültürünün takipçisi ve halefi olma çabası içerisinde bir siyaset gütmüştür. Bu yönüyle tercüme faaliyeti jeopolitik şartların bir gereği olarak benimsenmiş olup sonraki halifeler tarafından da hanedanın bekası adına devam ettirilmiştir. Abbasilerin yeni başkenti

Bağdat'ın kuruluşu, yerinin seçimi, eski Sasani başkenti Ktesifon'a yakın bir yerde kurulması, Öklid'in daire tanımından hareketle dairevi bir planla inşası, inşaata başlama tarih ve saatinin saray müneccimlerine sorularak belirlenmesi, şehrin kapılarının farklı antik medeniyet merkezlerinden getirilmesi gibi olgular, Abbasi hanedanının gerçek manada kurucusu askeri ve siyasi bir kabul edilen Mansur'un yeni devleti Sasanilerin askeri, kültürel ve bilimsel mirasçısı yapma düşüncesinin bir yansımasının ispatı niteliğindedir (Gutas, 2011, s.41-42, 58, 59). Gutas, ayrıca sistematik anlamda tercüme faaliyetini ilk başlatan Halife Me'mun olduğu görüşüne de karşı çıkarak bu faaliyetin Mansur tarafından kendi halifeliği döneminde başlatıldığını savunmaktadır (Gutas, 2011, s.59-64).

Bu noktada Beytülhikme'nin mahiyetinin ve tercüme faaliyetiyle ilişkisinin ne olduğu sorulmalıdır. Bu kurum hakkında kaynaklardaki malzemenin azlığına dikkati çeken Gutas, Beytülhikmenin yapısı ve işleyişi hakkında şöyle demektedir:

“Mansur zamanında, Sasani örgütlenmesini örnek alan Abbasi yönetim mekanizması içerisinde, muhtemelen bir büro olarak kurulmuş bir kütüphaneydi. Sasani tarihi ve kültürü üzerine Farsçadan Arapçaya çevirilerin yapıldığı ve bu çevirilerin muhafaza edildiği bir yerdi. Dolayısıyla burada bu iş için tutulmuş çevirmenler, kitapların muhafazasını sağlamak üzere ciltçiler çalışıyordu.” (Gutas, 2011, s.64).

Sasaniler döneminde bu şekilde işleyen kurum aynı işlevi Me'mun dönemine kadar devam ettirmiş, Memun döneminde ise matematik ve astronomi ile alakalı başka görevler de üstlenmiştir. Ancak Gutas'a göre, Beytülhikme Yunanca eserlerin Arapçaya çevrildiği bir merkez olmadığı gibi, Yunanca yazmaların muhafaza edildiği bir yer de değildi. Farsça eserlerin çevirisiyle buranın bağlantısı hakkında atıflar bulunmakla birlikte Yunancadan çevirilerle alakası kurulmamıştır. Gutas ayrıca Beytülhikmenin ne kadim bilimlerin öğretildiği bir “akademi” ne de bilim adamlarının toplantı yaptığı bir konferans merkezi olduğunu da vurgulamaktadır. Sonuç olarak Beytülhikmenin Pehleviceden Arapçaya çeviri kültürünün kurumsallaştırıldığı bir daire olup genel anlamdaki çeviri faaliyeti için ise teşvik edici bir ortam sağladığı kanısındadır. Müellif bunun Zerdüştçü ideoloji ve onun çağrıştırdığı her şey resmi bir faaliyet olarak yürütülmesi de resmen göz yumulduğu anlamına geldiği kanısındadır (Gutas, 2011, s.64-65).

Beytülhikmenin kuruluşu, yapısı ve işlevleri hakkında bilgilerimiz dağınık ve sınırlı olduğundan verilen hükümler de tartışmalı ve abartılı olabilmektedir. Bir bilim akademisi veya üniversite olduğunu iddia edenler olduğu gibi, yukarıda aktardığımız gibi basit bir kütüphaneden öte geçmediğini savunanlar da vardır. Konuyla ilgili tartışmaları değerlendiren Demirci, Beytülhikmeyi üniversite olarak görenlerin abartılı yargıda bulunduğuna işaret ederken, saray kütüphanesine indirgeyen Gutas'ı da bu kurumu hafife almakla suçlamaktadır. Gutas'ın Mansur tarafından benimsenen Zerdüştçü ideolojinin benimsenmesinin devamı olarak gören anlayışı da Abbasilerdeki İslam'ın etkisini gölgeleme çabası olarak gören müellif, tezine delil olarak Beytülhikmenin kuruluşunda ve faaliyetlerinde etkili ve belirleyici olanların İranlılar değil Süryaniler olduğunu belirtmektedir. Gutas'ın buranın ilmi bir merkez, üst düzey bir araştırma merkezi veya akademi olmadığına dair görüşlerini de aktaran müellif,

ancak içerisinde rasathane ve tercüme gibi birimlerinin bulunduğunu belirten Gutas'ın ifadelerinden bu kuruluşun yalnızca kütüphaneden ibaret olmadığını anlaşıldığını belirtmektedir (Demirci, 2015 s.106-107).

Beytülhikmenin kuruluş tarihi ile alakalı farklı görüşler bulunmakla beraber temelinin Mansur döneminde atıldığı, Memun döneminde ise asıl işlevini kazandığı kabul edilmektedir (Demirci, 2015 s.107; Kaya, 2, 1992, s. 88). Beytülhikme isminin Sasani dilinde kütüphane anlamına gelen bir kelimenin karşılığı olduğunu belirten Gutas, buna delil olarak Hamza İsfahani'nin sözlerini gösterir. Gutas'ın naklettiğine göre, söz konusu müellifin eserinin girişinde İslam öncesi İran'da düzyazı halinde yazılmış tarihi bilgiler, savaş raporları ve meşhur âşıklar hakkındaki bilgilerin Sasani kralları için yeniden şiir biçiminde yazıldığı ve bu şiirlerin kitaplar halinde toplanıp depolarda (hezain) biriktirildiği anlatılmaktadır. Bu yerlere Beytülhikme (bilgelik evi) denirdi. Saray kütüphanesi adının Serahsi'ye ait bir eserle de teyit edildiğini belirten Gutas, Beytülhikmenin kuruluşu ile alakalı kaynaklarda bazı kişilerin burada çalıştığı dışında bilgi bulunmadığını da sözlerine ekler (Gutas, 2011, s.60-61). Sonuç olarak kavram Sasani kökenli olsa bile Mansur döneminde İran ve Hint kökenli eserlerin çevirisiyle başlayan tercüme faaliyetinin Yunanca, Süryanice ve Kıptice eserleri kapsayacak hale gelmesinden Beytülhikmenin zaman içerisinde Abbasi devletinin bilimsel ve kültürel ihtiyaçları ve Halife Memun'un merak ve beklentilerini karşılayacak ölçüde geniş bir faaliyet alanına kavuştuğu söylenebilir.

Mansur döneminde çevrilen eserler arasında İbnü'l-Mukaffa tarafından yapılan İran tarihi ve edebiyatı ile alakalı Kelile ve Dimne, Hudayiname, Ayinname ile Aristo'nun Organon adlı mantık külliyyatının ilk üç kitabı ve Forforiyus'un İsağoci'si başta gelir. Yahya b. Batrik ve oğlu tarafından ise Hipokrat ve Calinus'un eserleri ile Batlamyus'un "Mecisti" si tercüme edilmiştir. Öklid'in Elemento Geometricae'si "Usûlü'l-hendese" adıyla tercüme edilmiştir. Hindistan'dan gelen Sind Hind gibi eserlerin ise İbrahim Fezari tarafından Arapçaya çevrildiği belirtilmektedir (Demirci, 2015 s.107-108; Kaya, 2, 1992, s. 89). Bu bilgilerden anlaşılan ilk çevirilerin İran ve Hint medeniyetine ait Pehlevice, Sanskritçe ve Süryanice dillerinde eserler olmasıdır. Yunan eserlerine alakanın sonraki dönemlerde ve ihtiyaçlar doğrultusunda çevrilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu eserlerin konulduğu kütüphaneni de Beytülhikmenin çekirdeğini oluşturduğu sanılmaktadır (Kaya, 2, 1992, s. 89).

Mansur'dan sonra halife olan Mehdi döneminde zenadika hareketine bağlı isyanlarla meşgul olduğundan tercüme faaliyetinde bir duraksama yaşanmıştır. Yine de bu dönemde maniheistler ve gnostiklerle yapılan tartışmalarda kullanılmak üzere Aristo'nun Topika'sı ile Urfalı Teofil tarafından İlyada ile Odese Süryaniceye çevrilmiştir (Demirci, 2015 s.108, Gutas, 2011, s.71).

Harunürreşid'in halifeliği döneminde ise telif ve tercüme faaliyetinin yeniden hızlandığı görülmektedir. Ankara ve Ammuriye'nin fethinden sonra ele geçirilen Yunanca eserler Bağdat'a götürülmüştür. Burada kurulan Yuhanna b. Maseveyh başkanlığındaki komisyon bu kitapları Arapçaya çevirmiştir. Nevbaht ailesinden Ebu Sehl Fazl'ın da bu halifenin emriyle Farsçadan çeviriler yaptığı rivayet edilmektedir (Kaya, 2, 1992, s. 89).

Beytülhikmeyi daha da geliştiren halife Me'mun döneminde Yunanca kitap teminine ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Me'mun 830'daki başarılı Bizans seferi dönüşünde bu ülke topraklarından toplattığı kitapları Bağdat'a getirdiği gibi, Kütüphanesini genişletmek için büyük paralar ayırmıştır. Ayrıca Bizans imparatoruna bir heyet göndererek onların kütüphanelerden seçeceği kitapları kendisine göndermesini imparatorudan rica etmiştir. Bizans'a gönderilen bu heyette Beytülhikme sorumlusu Selm, İbnü'l-Bitrik, Haccac b. Matar ve Yuhanna b. Maseveyh yer almaktaydı. Me'mun döneminde Beni Musa ailesi başta olmak üzere zenginlerin özel kütüphane kurup telif, tercüme ve diğer bilimsel faaliyetlere önemli meblağlar yatırdıkları bilinmektedir. Ülke içinden ve dışından sağlanan kitaplarla Bağdat'ta zengin bir kütüphane kurulduğu ve başkent'in önemli bir ilim kültür merkezi haline geldiği rivayet edilmektedir (İbn Ebu Usaybia, s. 260; Kaya, 2, 1992, s. 89).

Me'mun döneminde beytülhikmede çalışanlar arasında cebirci ve astronom Muhammed b. Musa Harizmi, astronom Yahya b. Ebu Mansur, Beni Musa diye bilinen üç kardeş bulunmaktaydı. Buna kurumun müdürü, Pehlevice uzmanı bir şuubi olan Sehl b. Harun'u da eklemek gerekiyor. Yönetici, mütercim ve müelliflerin yanı sıra beytülhikmede katipler, müstensihler verraklar ve mücellitler de görev yapmaktaydı. Beytülhikmeyi gezip görmüş olan İbnü'n-Nedim'in mütercimlerle alakalı verdiği bilgilere göre, Grekçeden Süryaniceye, oradan Arapçaya veya doğrudan Grekçeden Arapçaya tercüme yapanların sayısı 47 idi. Ayrıca Farsaçadan tercüme yapan on altı, Sanskritçeden tercüme yapan üç kişi bulunmaktaydı. İbnü'l-Vahşiyye ise Nabati dilinden birçok tarım kitabını Arapçaya çevirmişti (İbnü'n-Nedim, 1997, s. 301-303; Kaya, 2, 1992, s. 89; Gutas, 2011, s.62-63; Macit, 501).

Me'mun dönemindeki bilimsel faaliyetler tercümelerle sınırlı kalmamış, dünyanın enlem ve boylamlarının ölçülmesi, halifenin Bağdat yakınındaki Şemmasiye'de kurduğunu rasathanede astronomik gözlemler yapılması gibi önemli çalışmalar yapılmış ayrıca Batlamyus'un Mecisti'sindeki bilgileri ve ölçüm araç gereçlerini yetersiz bulan halife, daha ileri gözlem araçları imal ettirerek kozmografik haritalar hazırlatmıştır (Kaya, 2, 1992, s. 89).

Sonuç

Beytülhikmenin yapısı ve kuruluş tarihi ile alakalı kesin veriler bulunmamakla birlikte Abbasi halifesi Mansur döneminde faaliyete geçtiği söylenebilir. Bu halifenin döneminde sınırlı konularda başlatılan çeviri faaliyetinin sonraki halifeler döneminde artarak devam ettiği, Harunürreşid döneminde yeniden hızlandığı, Memun döneminde ise zirve noktasına ulaştığı kabul edilmektedir. Çeviri yapılan dil ve medeniyetlere baktığımızda İran ve Hint medeniyetinden Pehlevice, Süryanice ve Sanskritçe dillerinden Arapçaya olarak başlayan bu faaliyetin daha sonra Grekçe eserleri de kapsayacak şekilde genişlediği görülmektedir. Astronomi, tıp, kimya, matematik gibi pozitif bilimlerle ilgili konularda başlayan tercümelemler daha sonra bilim, kültür ve felsefe eserlerini kapsayacak ölçüde genişlemiştir. Halife Me'mun'un pozitif bilimlere duyduğu geniş alaka ve merakın sonucu olarak çeviri faaliyetinin dışında söz konusu dönemde gerçekleştirilen astronomik gözlemler, gözlem

aletleri yapımı ve kozmografik haritalar hazırlanması gibi çabalar da bu çerçeveye dahil edilmelidir. Bütün bu çabaların Abbasi ideolojisinin oluşum ve gelişimine katkısı daha detaylı araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu tebliğin sınırları içerisinde bu dönemde İslam medeniyetinin ihtiyaçları doğrultusunda yapılan çeviriler aracılığıyla Abbasilerin belli başlı medeniyet ve kültürlerin birikimlerinden yararlanarak İslam'ın Rönesans'ını gerçekleştirmek için çalıştıklarını söylemek mümkündür.

Kuruluşu, kökeni ve işlevleri konusunda çeşitli tartışmalar bulunan Beytülhikme konusunda yeni araştırmalar ve ortaya çıkacak veriler ışığında daha kesin şeyler söylemek mümkün olacaktır.

Kaynakça

Mustafa Demirci, “Beytülhikme”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl:11, Sayı:44 (2015), 106-107.

Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2011

Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İ. Yiğit-S. Gümüş, İstanbul 1987, 2, 226, 228;

Hucurat, 49/13;

Tirmizi, İlim, 19;

İbn Mace, Zühd, 15;

İbn Ebu Usaybia, *Uyunü'l-Enba fi Tabakati'l-Etubba*, Beyrut, tsz, 260

İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, Beyrut 1994, 434.

İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, Beyrut 1997.

Mahmut Kaya “Beytülhikme”, *DİA*, 6, 1992, 88.

Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Tarihi*, Ankara 2016, 37.

Muhittin Macit, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, 40, 500.

Ramazan Şeşen, “İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış” *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII/3-4 (1979), 7-8;